

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti elan olunduqdan az sonra ermənilər nəinki Qarabağın yuxarı hissəsinə iddia etməyəcəklərinə dair verdikləri vədi pozdular, həm də Qarabağda azərbaycanlılara qarşı təcavüzü genişləndirdilər. Qafqaz İslam Ordusunun (QİO) Qarabağ hərəkəti erməni təcavüzünü tamamilə dəf edə bilməyə də, bölgənin Azərbaycan hakimiyyəti altında olmasına dair mövqeyini qətiyyətlə ifadə etdi. Qarabağda hərbi-siyasi durumun azərbaycanlıların xeyrinə dəyişməsi az sonra ölkəmizə gələn ingilis komandanlığını mövcud vəziyyətlə hesablamağa sövq etdi.

Osmanlı qüvvələri Cənubi Qafqazı tərk etdikdən sonra ermənilər təcavüzkar əməllərini davam etdirənlər də, QİO-nun Qarabağ hərəkəti bölgədə ermənilərin silah-sursat təhvil verməsi, mövqeyinin zəifləməsi ilə nəticələndi. Azərbaycan türkləri irimiqyaslı növbəti qətləmədən qurtulmuş, asayiş bərqərar olunmuş, erməni azğınlıqlarının qarşısının alınması müsəlman əhalisinin güvenini qaytarmış, ruh yüksəkliyi yaratmışdı.

Xarici hərbi qüvvələrin Azərbaycanda siyasi gücə malik olduqları mərhələlərdə ermənilər Qarabağla bağlı iddialarını gündəmdə saxlamaqda davam edirdilər. 1918-ci ilin payızından etibarən Qarabağla bağlı xarici qüvvə faktorunun təsiri siyasi müstəvidə özünü göstərdi. Osmanlı hərbi hissələri Cənubi Qafqazdan çıxdıqdan və bölgəyə müttəfiq dövlətlərin hərbi qüvvələri gəldikdən sonra Andranik yenidən "fəlakətlər çıxarmağa başladı, böyük xətlər əmələ gəldi". 1918-ci ilin dekabrında Andranik "ingilislərin Qarabağı onun ixtiyarına verməsi haqqında" şəyie yaymağa başlamışdı. Tomsonun əvvəl göndərdiyi "heyət və məktub ilə, guya, Qarabağın ixtiyarını və idarəsini Andranikə" tapşır-dığı barədə dekabrın əvvəlində yayılmış xəbərin yanlış olduğunu F.X.Xoyski parlamentdəki çıxışında bəyan etmiş və dekabrın 22-də general Tomson da yayılmış bu şəyieni təkbiz etmişdi.

Yerli müsəlman təbəələrinə qarşı qırğınların, talan və zorakılıqların davam etməsi Azərbaycan hökumətini qəti tədbirlər görməyə məcbur edirdi. Andranikin qanlı əməllərinin şahidləri Azərbaycan hökumətinə teleqramlar ünvanlayırdı. F.X.Xoyski Cəbrayıl qəzasından aldığı 2 teleqramı məlumat üçün general Tomsona göndərmişdi. Andranikin başçılığı ilə erməni quldur dəstələrinin müsəlman əhaliyə tutduğu qanlı divan konkret şəxslərin imzaladığı teleqramlarda faktlar əsasında göstərilirdi. Zəngəzurda 50-dən çox türk kəndinin dağıdıldığı, minlərlə ölənlər və yaralanan olduğu bildirilirdi. Bu teleqramlardan bir neçə gün öncə general Tomson Azərbaycan ərazisindəki erməni dəstə başçılarına teleqram ünvanlayaraq Gəncə və Qazax qəzalarında ermənilərin törətdiyi özbəşənəliqlərə, qarətlərə son qoymağı əmr etmiş və bütün ermənilərə sakitcəsinə öz evlərində qalmaqı tapşırırmışdı. Müttəfiq komandanlığı nümayəndələrinin hərbi əməliyyatları dayandırmaq haqqında xəbərdarlığına müsəlmanlar riayət edərək erməni həmləsinin

qarşısını almaq üçün tutduqları mövqeləri tərk edib evlərinə qayıtmışdılar. Müsəlmanlar ingilis heyətinə inanaraq, səngərlərindən çıxıb gedən kimi ermənilər müsəlman kəndlərini yandırır dağıtmağa başlamışdılar.

Qarabağda Andranikin və dəstəsinin törətdiyi azğınlıqlar səbəbindən Azərbaycan parlamentinin 1918-ci il dekabrın 20-də təcili iclası çağırıldı. Geniş, gərgin, əsasən, hökumətə qəti tədbirlər görmək tələbi ilə keçən müzakirədə Fətəli xan Xoyski çıxış edərək iyul ayından etibarən Andranikin törətdiyi qanlı əməllərdən, hökumətin gördüyü tədbirlərdən ardıcılıqla danışırmışdı. Fətəli xan müttəfiq dövlətlər komandanlığının, general Tomsonun məsələyə müdaxiləsinin nəticələrini qəbul etməmiş ("Qarabağa zirehli avtomobillər və əsgərlər ilə heyət gedən vaxtda istərəm Tomsona yazıb xəbər verim ki, Qafqaziya əhalisi bu tövr heyətləri çox görmüşdür. Bunlar ilə iş düzəlməyib nəticəsiz qalacaqdır. Burada iş görmək üçün söz ilə deyil, başqa yol ilə təsir etməlidir. Göndərilən heyətin nə iş gördüyü və nəticəsi məlum deyildir"). O, bununla belə "ixtilafın sərhəd məsələlərinin sülh yolu ilə həll olunmasını" təklif etmişdir: Hökumət tərəfindən ərz edirəm ki, mümkün qədər zərərsiz, qansız, sülh ilə hər məsələnin xitamə yetməsinə çalışmaq, hökumət şimdiki belə müamələdə bulunacaqdır. Əks surətdə hökumət özü öz gücü ilə, qüvvəsilə Azərbaycan hökumətini hər bir təcavüzdən mühafizə edəcekdir".

Hətta sosialistlər adından ətraflı mövqə bildiren Əhməd Cövdət çıxışının sonunda "Biz nə qədər hərbi tərəfdarı olmasaq da fəqət, bu vaxtda qüvvəyi-cəbriyyənin bütün-bütünü Qarabağda icra olunmasını rədd etməyir, istəriz" – söyləmişdir. Vəziyyətin daha təhlükəli aqibəti barədə digər sosialist Ə.Şeyxülislamov xəbərdarlıq etmişdir: "Qafqaziya qitəsi Balkan yarımadası kimi qan dəryasına dönə bilər... Əsl məsələ hüddət məsələsidir... bu hərəkətin bir hazırlanmış layihəsi, prosesi vardır ki, Sinaen dağlarından Şuşa dağlarına tək toplar guruldayı, qanlar sel kimi axır. Bu layihə ermənilər üçün böyük əhəmiyyəti haiz daşnak fırqəsi tərəfindən hazırlanmışdır... Biz sosialistlər müharibəyə zidd olduğumuz ilə bərabər, rəsmi bir müharibəyə şükür etməliyiz. Çünki orada dinc əhalinin hüququnu mühafizə edici qanun vardır. Burada isə müharibə deyil, qoca, qarı, övrət, uşaq qırılır. Dinc əhalinin xanımaları dağılıb,

özləri çöllərə buraxılır".

İclasda çıxış edən fraksiya nümayəndələrinin hamısı hökumətdən daha qəti tədbirlər görməyi tələb etmişdi. Q.Qarabəylinin söylədiyi "Gördükdə ki, ingilislər oraya nümayəndələr göndərdilər, bir iş görüldüyü hələ yoxdur. Deməli, bizim öz qüvvəmiz olmalıdır. Əlimizdə olan qüvvənin həpsini əldə etmək lazımdır ki, bunların

hökumətinin qəti addımlarından narahat olan Ermənistan hökuməti Qarabağa dair açıq iddia ilə çıxış etdi.

1919-cu ilin əvvəllərində Ermənistan hökumətinin bu iddiasını Azərbaycanın rəsmi dairələri gözlənilməz addım kimi tamamilə əsassız saydılar. Erməni tərəfi hamıya iddialarının "etnoqrafik və tarixi hüquqlara əsaslandığını" və bu hüquqların "mübahisəsiz"

Cavanşir, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzaları Azərbaycanın tərkibinə daxildir. Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü təmin etmək yönündə hökumətin müvafiq tədbirinə sət reaksiya verən erməni dövləti Andranikin dəstəsi ilə aylarla Qarabağda törətdiyi qırğınlara seyrçi qalmışdı.

Azərbaycan hökuməti hüduqlarının mühafizəsi yönündə gücləndirici tədbirlər görməklə

Azərbaycanda gedən demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlət quruculuğu prosesi, iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bəhrəsidir və bu dövlət, bu quruluş 1918-ci ildə yaradılmış ilk Xalq Cümhuriyyətinin varisidir. Bütün dövlət onun varisidir, bütün xalq onun varisidir.

Heydər ƏLİYEV
Ümummilli lider

Müstəqilliyin çətin və şərəfli yolları ilə

məlumat verirdi. Bölgədən olan nümayəndə böyük çətinliklərlə yanvarın 4-də Bakıya çatmış, bəzi sənədlər və hökumətə məlumatlar gətirmişdi. Qəzetdə dərc olunan məktublardan birində Ordubad müsəlmanlarının faciəli vəziyyəti həyəcan doğurmaya bilirdi: "Qardaşlar! Vəziyyət günbəgün pisləşir... Qarabağda ermənilər müsəlman kəndlərini darmadağın edirlər... Bir milyonluq müsəlman əhalisi İrəvandan başlayaraq Şuşaya qədər zülm çəkir, talan olunur, məhv edilir... heç kim bizim yardım harayımızı eşitmir".

"Bu qədər camaatın məhv edilməsinin" dözülməz olduğunu Avropa dövlətlərinə bildirmək, qonşu gürcülərə xəbər vermək tələb olunurdu. Kömək xahişi ilə, həmçinin Azərbaycan Cümhuriyyətinin Təbrizdəki nümayəndəsi Rauf bəy Naxçıvandan teleqram verilmişdi. Belə bir şəraitdə Azərbaycanın Daxili İşlər Nazirliyi tərəfindən Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzaları əsasında müvəqqəti general-qubernatorluq yaradılması təklifinin hökumət səviyyəsində qərarlaşması gerçək vəziyyətdən irəli gələn, bölgədə baş verən qanlı proseslərlə şərtlənən təxirəsalınmaz zəruri tədbir idi. Zəngəzur qəzasında fəvqəladə şərait səbəbindən Azərbaycan Ordusuna əsgər yığılması xüsusi sərəncam olanadək təxirə salınmışdı.

Xosrov bəy Sultanov general-qubernatorluğun təşkili ilə əlaqədar bəzi işləri Bakıda gördükdən sonra fevralın 12-də Şuşaya qayıdaraq vəzifəsinin icrasına başlamışdı. Hər vaxtda Qarabağ general-qubernatorluğunun ləğvinə nail olmağa çalışan Ermənistan hökuməti müttəfiq qoşunlarının komandanlığına təsir göstərə de, istədikləri nəticəni əldə edə bilmədi. Ermənistanın Britaniya qoşunlarının Tiflisdəki komandanı Uorkerə müraciəti cavabsız qalmış, general Tomsona edilən təzyiqlər də nəticə verməmişdi. Bununla belə ermənilər separatçılıq fəaliyyətini davam etdirirdilər. 1919-cu il

aprelin sonunda keçirdikləri qurultayda Qarabağ general-qubernatorunun hakimiyyətini tanımaqdan imtina etmişdilər. Belə qərarların qəbul olunmasında Ermənistan hökuməti və onun Dağlıq Qarabağdakı nümayəndələrinin pozuculuq fəaliyyəti mühüm rol oynayırdı. Tomsonun nümayəndəsi polkovnik Şatellorq 1919-cu ilin yazında Şuşaya gedərək ermənilərin Azərbaycan hökumətinə təbə olmasını tələb etmişdi. General-qubernatorluğun səlahiyyətləri Azərbaycan hökumətinin qərarları ilə tənzimlənir, razılaşdırılmamış tədbirlər görülmürdü.

Bir neçə ay fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq, Erməni Milli Şurasının qəti mürtəce nümayəndələri general-qubernatorluğu tanımaqdan imtina edirdilər. Ermənistan hökumətinin Qarabağdakı emissarları pozuculuq fəaliyyətini davam etdirirdilər. Tomson belə şəxslərin sürgün edilməsi haqqında sərəncam vermiş, həmin şəxslər ingilis komandanlığı nümayəndəsinin müşayiəti ilə iyunun 5-də Şuşadan Tiflisə sürgün olunmuşdu. Qubernatorluğun gördüyü tədbirlər nəticəsində 1919-cu il avqustun 15-də Qarabağdakı ermənilər Azərbaycan hökuməti ilə saziş bağlayır və Azərbaycan hakimiyyətini tanıdıqlarını qəbul edirlər. Azərbaycan hökuməti isə onlara mədəni muxtariyyət təklif etmişdi. Sentyabrın 29-da general-qubernatorluğun sərəncamına Qarabağın erməni müəllimlərinə yardım kimi paylanmaq üçün bir milyon rubl pul ayrılmalı idi. Bu, hökumətin dinc erməni əhalisinə qarşı humanist bir addımı idi. Ermənistan hökuməti isə orada yaşayan azərbaycanlıların canına, malına-mülkünə qəsd edərək, doğma yurdlarını tərk etmələrinə, həmin torpaqların "etnik təmizlənməsi" nəticəsində yalnız "ermənilərə məxsus olmasına" çalışırdı.

Həmin dövrdə də Şuşaya xaricilər hər hansısa təşkilatların nümayəndələri qismində Azərbaycan hökumətinin məlumatı olmadan, yerli hökumət orqanlarına mandatsız səfər edirdilər. Dağlıq Qarabağ ermənilərinin Azərbaycan hakimiyyətini tanımasından sonra amerikalıların müvafiq sənəd təqdim etmədən Qarabağa gəlişinə Azərbaycan XİN etirazını bildirmişdir.

Firdovsiyyə ƏHMƏDOVA,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının tarix kafedrasının müdiri, Əməkdar müəllim

qarşısını özümüzə alalım" – fikirləri Abdulla bəy Əfəndiyev qismən etirazla, mahiyyətcə isə dəstəkləyici tərdə tamamlamışdır: "Deyirlər, hazırda bizim qüvvəmiz yoxdur. Lakin bu səhvdir. Millət böyük bir qüvvədir. Millət görsə ki, Vətən və istiqlalın müdafiəsinə durmaq lazımdır, dərhal çəteçilərin müqabilinə cümhuriyyətimizi müdafiə və mühafizə etməyə hazırdır. Hökumətimiz millətin belə hazırlığına istinad edərək məsələni sülh ilə həll etmək mümkün olmasa, qüvvə müqabilinə qüvvə çıxara bilər".

Ermənistan hökumətinin ölkəsi daxilində müsəlman əhaliyə qarşı zorakı siyasətinin genişləndiyi və Azərbaycan torpaqlarına iddialarının səngimədiyi şəraitdə, oraya Azərbaycanın diplomatik nümayəndəsinin tezliklə təyin edilməsinin vacibliyinə dair T.Makinskinin F. X.Xoyskiyə 18 yanvar 1919-cu il tarixli müraciətindən az sonra – yanvarın 31-də vəkil M.Təkinski Azərbaycanın Ararat Respublikasında diplomatik nümayəndəsi təyin olundu. Yanvarın 29-da isə Xosrov paşa Sultanovun Qarabağ general-qubernatoru təyin edilməsi qərara alındı. Azərbaycan

olduğunu bildirməyə çalışırdı. Bu iddianın heç bir əsasa malik olmadığını göstərmək üçün Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinin əməkdaşı A.S.Şepotyev "Azərbaycan" qəzetində Qarabağın tarixinə dair məqalə ilə çıxış etdi. Borçalının bütün ərazisinə iddialarında uğursuzluğa düçar olan ermənilərin, indi də Azərbaycanın əsas ayrılmaz hissələrindən birinə – Qarabağa iddiasına dərhal son qoyulması tələb olunurdu. Qarabağa iddialarının çoxdan "hazırlandığı", erməni hökumətinin "bir müddət" rəsmən imtina etdiyi, sonra isə öz himayəsi altına aldığı Andranikin çağırışından bəlli olduğu göstərilirdi. Erməni dövləti yaradılarkən Qarabağa iddia etməyəcəkləri vədinə rəğmən buna əməl etmədi, az sonra bu barədə hər fürsətdə məsələ qaldırırdı.

1918-ci ilin oktyabrında erməni heyətinin sədri A.Aqoronyan Ə.M.Topçubaşova məktub ünvanlayaraq Qarabağa hərbi ekspedisiya göndərilməsinin qarşısını almağa çağırırmışdı. Azərbaycan hökumətinin Qarabağa qoşun göndərə bilməsinə qanuni sayan Ə.M.Topçubaşov bildirmişdi ki, Qarabağı təşkil edən Şuşa,

yanışı, mütəmadi olaraq erməni təcavüzünün qarşısını almaq məcburiyyətində idi. Təcavüzə məruz qalan əhali təbii olaraq hökumətdən imdad diləyir, təxirəsalınmaz tədbirlər görməyi tələb edirdi. Milli komitənin sədri Mir Hidayət Seyidzadə Ordubad şəhəri və ətraf ərazilərində müsəlmanların vəziyyəti haqqında 1918-ci il dekabrın 22-də hökumətə göndərdiyi məlumat vərəqəsində sət xəbərdarlıq etmişdir: "Ermənilər bu ərazini müsəlmanlardan təmizlədikdən sonra artıq gec olacaqdır. Onda bizim torpaqlara ermənilər yerləşdiriləcək, bizim xalqın burada hətta izi belə qalmayacaqdır... Onlar cəhd edirlər ki, Ararat dövləti Türkiyə sərhədlərindən buna əməl etmədi, az sonra bu məkanda tək bir müsəlman-türk belə yaşamasın, bunun üçün də hər əlverişli fürsətdən istifadə edirlər". Bəzi kəndlərdə bütün Zəngəzur qəzasının erməni dövlətinə birləşdirilməsi haqqında erməni hökumətinin elanları asılmışdı.

Zəngəzur, Şərur, Naxçıvan və Ordubad qəzalarında son dərəcə dəhşətli vəziyyət barədə bir neçə gün sonra "Azərbaycan" qəzeti